

भारतीय कला, संगीत व सांस्कृती क्षेत्रातील आदिवासी समाजाचे योगदान

डॉ. बी. एम. मोहिते

भूगोल विभाग

Corresponding Author – डॉ. बी. एम. मोहिते

DOI - 10.5281/zenodo.17663362

प्रस्तावना:

भारतीय संस्कृती ही जगातील सर्वात प्राचीन आणि विविधतेने समृद्ध अशी संस्कृती आहे. या संस्कृतीच्या मूळ रचनेत आणि जडणघडणीत भारताच्या आदिवासी समाजाचा सिंहाचा वाटा आहे. आदिवासी समाज म्हणजे निसर्गाशी सुसंवाद साधणारा, पृथ्वीला माता मानणारा आणि सामाजिक सुसंवाद राखणारा समूह. त्यांच्या कलात्मक अभिव्यक्तींमध्ये भारतीय जीवनशैलीचे नैसर्गिक सौंदर्य आणि आध्यात्मिक मूल्ये प्रतिबिंबित होतात.

विशेषतः महाराष्ट्रातील वारली, गोंड, कोरकू, भिल्ल इत्यादी जमातींनी भारतीय चित्रकला, लोकसंगीत, नृत्यकला, हस्तकला, साहित्य आणि धार्मिक परंपरांमध्ये आपले मौल्यवान योगदान दिले आहे. या संशोधनात आदिवासी समाजाच्या या विविध कलात्मक योगदानांचा आणि सांस्कृतिक समृद्धीचा सखोल अभ्यास केला आहे.

आदिवासी समाज: संकल्पना आणि सांस्कृतिक ओळख:

१. 'आदिवासी' संज्ञेचे अर्थ 'आदिवासी' हा शब्द संस्कृतमधील 'आदि' (पूर्वीचा) व 'वासी' (वसणारा)

यावरून तयार झाला आहे. हे भारताचे प्राचीन निवासी आहेत. भारत सरकारने त्यांना 'अनुसूचित जमाती' म्हणून मान्यता दिली आहे.

२. लोकसंख्या आणि वितरण:

भारतात एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे ८.६% लोकसंख्या आदिवासी आहे. महाराष्ट्रात अंदाजे १०.५% लोकसंख्या आदिवासी असून, त्यामध्ये वारली, कातकरी, ठाकर, गोंड, कोरकू, भिल्ल, पारधी, मांद्या इत्यादी प्रमुख जमातींचा समावेश होतो.

३. जीवनशैली आणि निसर्गस्नेह:

आदिवासी जीवनशैली निसर्गकेंद्रित आहे. वृक्ष, नद्या, डोंगर, प्राणी यांना ते दैवत मानतात. त्यांच्या श्रद्धा, पूजा, सण हे सगळे निसर्गाशी जोडलेले आहेत.

भारतीय कला क्षेत्रातील आदिवासी समाजाचे योगदान

१. वारली चित्रकला:

- महाराष्ट्रातील ठाणे जिल्ह्यातील वारली जमातीची वैशिष्ट्यपूर्ण चित्रकला
- भिर्तीवर तांदळाच्या पिठातून केलेली चित्रे
- विवाह, सण, धार्मिक समारंभात 'लग्न चौक' चितारला जातो

- आजही या चित्रकलेला GI टॅग प्राप्त आहे

२. गोंड चित्रकला:

- गोंड जमात – मध्य भारत
- निसर्ग, प्राणिजीवन आणि लोककथा यांचा समावेश
- रंगांचा वैशिष्ट्यपूर्ण वापर

३. हस्तकला व शिल्पकला:

- बांबूपासून: झाडू, चट्या, टोपल्या
- लाकडाची शिल्पकला, पितळेच्या मूर्ती (बस्तर धातुकला)
- गवतापासून बासरी, टोपल्या, मुकुट

संगीत: आत्म्याचा उत्सव:

१. संगीताची भूमिका:

- जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर संगीताचा उपयोग
- शेती, सण, विवाह, मृत्यू यासाठी वेगवेगळे लोकगीते
- सामूहिक गायन – संपूर्ण समुदायाचा सहभाग

२. पारंपरिक वाद्ये:

- तुंबडी, ढोल, मृदंग, खंजिरी, बाँसुरी, थाली
- स्थानिक साधनांपासून वाद्यनिर्मिती: लाकूड, कातडी, धातू

३. आदिवासी गीतांचे प्रकार:

- संथाळ गीत – प्रेम, निसर्ग, वीरता
- गोंड गीत – देवता, ऐतिहासिक कथानक
- कोरकू लोकगीत – प्रार्थना, शेती

नृत्य: उत्सवाचा आणि निसर्गपूजनाचा मार्ग:

१. नृत्यशैली:

- समूहनृत्य – गोलाकार, सामूहिक सादरीकरण
- निसर्गासाठी धन्यवाद देण्यासाठी नृत्य (उदा. पावसासाठी करमा नृत्य)

२. प्रसिद्ध नृत्य प्रकार:

नृत्यप्रकार	प्रदेश	वैशिष्ट्य
करमा	झारखंड, ओडिशा	पावसासाठी
बस्तर दशहरा	छत्तीसगड	देवी पूजन
धुमर	राजस्थान	स्त्रिया सादर करतात
गवर	महाराष्ट्र	वीर नायकांच्या कथा
राय	बेदिया समाज	प्रेमगीते

विवाह, सण आणि धार्मिक परंपरा:

१. विवाह परंपरा:

- ५ दिवसीय विवाह
- भिंतीवर चित्रकलेद्वारे सजावट
- लग्न चौक वाद्यांमध्ये नृत्य

२. सण आणि उत्सव:

- नागपंचमी, पोळा, करमा, बस्तर दशहरा, सरहुल
- निसर्ग, पशु, वृक्षांची पूजा – जीवनसंवर्धनाचा संदेश

३. धार्मिकता:

- धरती माता, जलदेवता, सूर्यदेव, वनदेव
- मंदिर नसले तरी निसर्गदेवतांची उपासना

आदिवासी महिलांचे सांस्कृतिक योगदान:**१. चित्रकला आणि नृत्य:**

- सोहराई, खोवर चित्रकला – मुख्यतः महिलांकडून
- सणांमध्ये नर्तकेचा अग्रभागी सहभाग

२. हंडीगीतं आणि श्रमगीतं:

- पाणी भरताना, शेती करताना गायली जाणारी गीते

३. परंपरा संवर्धन:

- गोष्टी, दंतकथा सांगून संस्कृती मुलांपर्यंत पोचवणे

आधुनिक काळातील आदिवासी संस्कृती:**१. अडचणी:**

- जंगलांचे क्षेत्र कमी होणे
- शहरीकरणामुळे पारंपरिक ज्ञान हरवणे

२. संवर्धनाचे प्रयत्न:

- TWAC, IGNC, SCZCC, टाटा ट्रस्ट यांचे उपक्रम
- शासकीय योजना – महोत्सव, शिबिरे
- शालेय अभ्यासक्रमात समावेश

३. डिजिटल माध्यमांचा वापर:

- YouTube, Instagram वर वारली कला
- आदिवासी गीते, नृत्य व्हिडिओ अपलोड

निष्कर्ष:

भारतीय कला, संगीत आणि संस्कृतीमध्ये आदिवासी समाजाचे योगदान मूलभूत आणि अद्वितीय आहे. त्यांच्या कलेत केवळ सौंदर्य नसून एक सशक्त जीवनदृष्टी आहे. त्यांनी निसर्गाशी जोडलेली

जीवनपद्धती, गाणी, नृत्ये आणि परंपरा यामुळे संपूर्ण भारतीय संस्कृती समृद्ध झाली आहे.

आज गरज आहे या परंपरा समजून घेण्याची, दस्तऐवजीकरण करण्याची, आणि पुढच्या पिढीला देण्याची. शासन, शैक्षणिक संस्था, संशोधक आणि समाज यांनी एकत्र येऊन आदिवासी संस्कृतीचे संवर्धन करणे हे आपल्या सर्वांचे कर्तव्य आहे.

संदर्भसूची:

1. Ministry of Tribal Affairs, Government of India – Reports & Census Data
2. Warli Art and Culture – by Jivya Soma Mashe (Author)
3. Gond Painting Tradition – IGNC Publication
4. "Tribal Arts and Crafts of India" – Kamaladevi Chattopadhyay
5. "Adivasi Kalatil Sanskritik Virasat" – मराठी ग्रंथ अकादमी
6. NCERT Social Science Books – Class 9 to 12 (Chapter on Tribal Society)
7. SCZCC नागपूर – Cultural Report & Exhibitions
8. TWAC – Tribal Welfare & Art Conservation NGO Reports
9. Youtube: Tribal Music and Dance Archives – Ministry supported Content
10. साप्ताहिक लोकप्रभा व रविवार मासिकातील विशेष लेख